

Dobszay László Kultusz és kultúra

Szavaink jelentése az idők folyamán változik, különösen azoké, melyek nem egyszerűen *dolgokat* neveznek meg, hanem jelenségeket, minőségeket, értékítéleteket fejeznek ki. Mégis szellemi zűrzavarhoz vezet, ha e szavakat önkényesen használjuk, ha olyan módosulásait vagy kiterjesztéseiket fogadjuk el, melyek az eredeti és fő jelentéstartalmat elhomályosítják. Szavaink egy részének jelentésében van valami konvencionális (megállapodásszerű); jelentésük nem eleve adott, hanem az emberi használatban alakul ki, mégis az emberiség szellemi kincsestárához tartozik, mert az ember valamit felismert és arra megnevezést talált. Ilyen esetekben igyekeznünk kell tisztán őrizni a jelentéstartalmat, vagy legalábbis világosan megkülönböztetnünk, ha annak szűkebb, speciális vagy éppen kiterjedt értelmet akarunk adni.

Ilyen szavunk a „kultúra”. Látni fogjuk, hogy eredeti, tágasabb jelentése idővel megszűkült, specifikussá vált. Így alkalmas lett arra, hogy egy fontos társadalmi jelenségcsoportot és minőséget többé-kevésbé egyértelműen megjelöljön. Az utóbbi évtizedekben ismét megindult egy jelentés-tágítás, ami bizonyos szempontból lehet jogos, de másfelől súlyosan zavartkeltő. A veszély ugyanis az, hogy az eddig jelölt jelenségekre és minőségekre nem marad megkülönböztető szavunk, s a szó mögött álló *fogalom* is elhalványul az emberek elméjében és a társadalom értékrendjében.

A téma könyvet érdemelne. Most csak ezen előadás terjedelmi és műfaji korlátait figyelembe véve adok elő ezzel kapcsolatban néhány gondolatot.

1.

Amikor az elmúlt századokban kultúrát említettek, elsősorban nevelésre, tudományra, irodalomra, művészetekre gondoltak. Például egy kulturális minisztérium feladata a könyvtárak, múzeumok, kutatóintézetek fejlesztése, a műemlékek őrzése, a tudományos, irodalmi, művészeti élet ápolása, az e területeken létrejött értékek széles körű védelme és megismertetése. A szójelentés legújabb „kiterjesztése”, két irányban történt.

Már az Értelmező Szótár kitágított értelemmel határozza meg a kultúrát: mint „az emberiség által létrehozott anyagi és szellemi értékek összessége”. Ebben az értelemben kultúra minden, ami az emberrel kapcsolatos. Kultúra minden gyártmány, az üzlet, a ruházkodás, az étkezés, a tisztálkodás, a szórakozás, a társas élet intézményei, a bélyeggyűjtők klubjától a tekeegyletig. A hallgatók többsége most bizonyára helyeslően bólint: bizony az is kultúra, hogyan ruházkodunk, viselkedünk, barátkozunk, milyen a telefonálás lehetősége és milyenek a telefonjaink, milyen az úthálózat és milyen az autók formája. Beszélünk politikai kultúráról, tárgykultúráról, étkezési kultúráról, stb. Helyes, de ha minden kék, akkor nincs értelme a „kék” szónak. Szavaink természete az, hogy

bizonyos dolgokat összegyűjtene, és más dolgoktól elkülönítené. Mi lenne kizárva, elkülönítve a "kultúra" szó ilyen kiterjesztett értelméből? Vagy másképpen fogalmazva: mi az a speciális, amit összegyűjtünk, és a „kultúra” fogalma alá helyezünk? És van-e értelme egy ilyen kiterjesztés mellett a sokat emlegetett szó-pár, a „kultúra” és „civilizáció” megkülönböztetésének? Én fiatal koromban még gyakran olvastam–hallottam a figyelmeztetést: a civilizáció még nem kultúra. De hiszen az, amit fentebb felsoroltam, nagyrészt éppen olyan dolgokat jelöl, melyeket a „civilizáció” címszó alá szoktak sorolni. Akkor tehát ugyanarra a dologra használunk két szót? Nincs is különbség kultúra és civilizáció között?

A másik kiterjesztés a kultúrát a társadalmi élet sajátos kategóriájának tekinti ugyan, és csak meghatározott emberi tevékenységeket sorol a kultúra fogalma alá, például a vers- vagy regényírást, a zenélést, a festést, az ismeretterjesztést, stb. Így magát a tevékenységet kívánja befoglalni a kultúra gyűjtőfogalmába – annak és produktumainak értékelése nélkül. A kultúrához tartozik tehát az irodalmi tevékenység; de minden „elitisztikus” megkülönböztetés nélkül. Az irodalmi kultúrához tartozik a lektűr irodalom, a ponyvairodalom, az amatőr rímfaragás is. Az irodalmi tevékenység így nem egy bizonyos normának megfelelő alkotás létrehozását jelenti, hanem betűknek toll (vagy számítógép) által papírra vetését. A zenekultúra nem szorítkozik Bachra és társaira, hanem megkülönböztetés nélkül ide sorolandó a magyar népdal, a popzene, a heavy metal, a filmzene, a táncdal, a kor sokféle háttérzenéje is. Minden, ami „zeng”, az nemcsak zene, hanem zenekultúra. A sort folytathatnánk a „kultúra” más ágaival.

Azt hiszem, ez utóbbi kiterjesztésnek két indítéka lehet. Egyik az, hogy az újabban idevont tevékenységek ugyanolyan presztízst és anyagi támogatást akarnak kapni, mint amit a „magas kultúra” élvez. A másik ok: a modern demokrácia, melyben az lett értékkritériummá, hogy hányan fogadnak el, hányan kívánnak maguknak valamit. A kultúrában korábban ez nem volt szempont. Bachot nem azért tekintették nagynak, mert sokan rá szavaztak, vagy sokan hallgatták zenéjét, hanem zenéjének olyan belső kritériumára való tekintettel, amit a hozzáértők és a „művelt közönség” ismer el, esetenként az is csak évtizedek, évszázadok múltán. Ezzel szemben ma (és ezt egy új esztétikai iskola ki is mondja) valaminek értékét „fogyasztóinak” száma határozza meg. Még örülhet is Bach, hogy egyáltalán számon tartják, hiszen csak néhány öreg, maradi „kultúrshobbi” tesz úgy, mintha élvezné. A legjobb indulattal is csak annyit lehet mondani, hogy "kinek Bach, kinek Presser": senkinek sincs joga különbséget tenni a kettő között. A maga nemében mindkettő jó, mindkettő a kultúrának, konkrétan a zenekultúrának része.

Mondtam, hogy mindkét kiterjesztésben van jogos elem, s erre később még visszatérek. Ugyanakkor mindkét kiterjesztés vést hozó az emberiség fogalmi (és nem csak fogalmi) tisztánlátására nézve.

2.

Azt mondtuk: a szó jelentése eredetileg tényleg kiterjedtebb volt, mint amire az utóbbi évszázadokban használtuk: mondhatná éppen egy általános értékkritériumra utalt. A szó a latin *colere* ige származéka, melyhez Pápai-Páriz szótára ilyen jelentéseket ad: *tisztelem, lakom, megművelem, bírom*. A jelentésfajtákat természetesen a szó nem magában határozza meg, hanem környezetében; így idézek néhányat – most csak magyarul – a szótár mintapéldáiból: 'valakit nagy becsülettel tisztelni, a szántóföldet művelni, a városban lakni, barátságot tartani, az igazat szeretni, maga tisztiben eljárni'. A megfelelő latin példákban az ige helyén mindig „*colere*” áll. Ha valami közöset keresünk e jelentésárnyalatokban, azt mondhatjuk: a klasszikus római korban e szóval azt jelezték, hogy az ember serény odaadással fordul valaki vagy valami felé, buzgólkodik abban, hogy az illető dolgot szolgálja, művelje, tisztelje. A várost lakni nem csak tartózkodást jelent, hanem tevőlegesen részt venni a város életében, azt szolgálni. A szántóföldet művelni azt jelenti, mint tudni, hogy a földből csak gondos műveléssel nyerhető ki annak értékei. Ha csak úgy csinál, *mintha* művelné, nem büntetést fog kapni, hanem maga föld bünteti őt hitvány termésével. A barátságot művelni azt jelenti, hogy időt, figyelmességet áldozni a barátságra, mert azt az illető nagyra becsüli. Különlegesen világos ez az istenség viszonylatában: olyan tiszteletet mond ki a szó, amely az isten ügyében való buzgólkodásban, a látható istenszolgálatban, a liturgikus szabályok pontos megtartásában jut kifejezésre.

A „*colere*” eredménye meg is látszik a dolgon. Ami *cultus*, az a szótár szerint: 'ékesen mívelt, ékesített'. Például *pinguia culta*: megművelt, kövér földek. Főnévként a *cultus*: 'ékesség, gondozottság, jólápoltság', és ennek megfelelő megjelenési mód: *cultus crinalis*: 'hajban való ékesség', *cultus pastoralis*: 'pásztori öltözet', a bibliában is: *vestimentorum cultus* (1 Péter 3,3): 'a ruházattal való törődés'. De nem csak a külső, látható megjelenés, ékesség a jelentés: *cultus animi*: 'az elmének tudománnyal ékesítése', *affectare cultum effusioem in verbis*: 'a beszédet igen válogatott szókkal ékesíteni'; Izaiás egy mondatának Vulgata-fordításában ezt olvassuk: *cultus justitiae silentium*: 'az igazságosság ékessége a csendesség lészen' (Iz 32, 16).

Az igének e származéka, az istenség tiszteletében való tevékenykedés megkülönböztetett terminusává vált. Pápai-Páriznál a *cultus* vallási értelemben: 'isteni tisztelet, szolgálat', és *cultus deorum*: 'istentisztelet'. Így használja a Szentírás latin verziója is (2 Paral 14, 2 és 29, 35).

Aki egy dologban ezt a figyelmes, tiszteletteljes serénységet tanúsítja, az *cultor*. A *cultor agrorum*: 'szántóvető'; a *cultor Minervae*: 'tanító'. Az ószövetségben *cultor* egy város lakója (Gen 34, 21; 47, 19; Deut 4,3), de a szőlőműves is (1 Paral, 27, 27; Luk 3, 7 és 20, 10). Kiváltképpen azonban a helyes vagy helytelen vallási és erkölcsi értékek, végső soron az istenség odaadó híve. Így *cultores perversorum dogmatum* (Job 13, 4): „visszafordult tudományoknak követői”; *idolorum cultores* (1Kor 10,7): 'bálványimádók'; *peccati cultores* (Zsid 10, 2): „bűn elkövetői”, illetve: Bál istenség *cultorai* (2 Reg 10, 19 és 10, 23), és az igaz Isten *cultora* (Ján 9, 31). Prudentius így kezdi esti himnuszát: „*Cultor Dei memento*” (Babits fordításában: Isten hívője, eszmélj!).

Egy további származék, a *cultura* jelenti magát a serény, gondos tevékenykedést is ('művelés' Pápai szótárában), de még inkább annak eredményét, a létrehozott, „műves” produktumokat, sőt azok összességét, rendszerét, mai szóval: „világát”. Így gyakori a szó használata a földműveléssel kapcsolatban: az *agricultura* szót régen is használták, ma is él. Az ószövetség Vulgata-fordításában is ez az egyik jelentése (például 2 Par 26, 10). De ugyanígy jelenti a külső, ceremoniális istentisztelet egészét. Például Ezekiás „operatus est bonum et rectum et verum coram Domino Deo suo, in universa *cultura* ministerii domus Domini, juxta legem et ceremonias...” (jót, helyeset és igazat művelt Urának, Istenének színe előtt az Úr háza szolgálatának egész kultúrájában, a törvények és szertartások előírása szerint; 2Par 31, 2); hasonlóképpen „omnis igitur *cultura* Domini rite completa” (miután az Úr szolgálatának, kultúrájának egészét szabályszerűen elrendezték... 2 Par 36, 10). Különösen szépen mutatja Pál egyik levelének részlete, hogy a szó a tevékenység egész eredményére is vonatkozik: „*Dei agricultura estis, Dei aedificatio estis*”, tehát Isten veteménye vagytok, Isten építménye vagytok (1Kor 3,9). A két szó párhuzamban áll egymással; Isten mint földműves (*cultor*) vagy építészmérnök jelenik itt meg, az Egyház illetve az egyházi közösség pedig az ő ilyen működésének eredménye, tehát mint vetemény, mint építmény: kultúra.

3.

Az utóbbi két-három évszázadban egy leszűkített, speciális, de az előbbiektől nem független értelemben használjuk a *cultura*, kultúra szót. Jelentése valahol középütt áll az *agricultura* és a *cultura Dei* érvényességi területe között. Az ember természeti valójához tartozik, éppúgy, mint az *agricultura*, de mégis szellemi javakra vonatkozik, éppúgy, mint a *cultura Dei*. *Szellemi* irányzódása és jellege révén különül el a civilizációtól, mely inkább az ember *testi* javainak (egészségének, védelmének, kényelmének, közlekedésének stb.) szolgálatában áll. A „kultúrát” legszűkebb értelemben még a tudománytól is elválasztjuk, mert míg amaz inkább a külvilág megismerésére törekszik, a szűk értelemben vett kultúra

az ember belső világát szólaltatja meg, és alakítja. A tudomány eredményeinek *megismerését* azonban be szoktuk vonni a szűkebb értelemben vett kultúra jelentéskörébe. Ezzel ugyanis az ember nem egyszerűen foglalkozásához szükséges, hasznos ismereteket sajátít el, hanem világlátását alakító eszmék, érzelmek birtokába jut.

Különösen világos ez a *magas kultúra* kifejezés esetében. Azért mondhatjuk azt „magas”-nak (szemben a kultúra alacsonyabb fokával), mert *nagyobb* mértékben tartalmazza azt, ami a kultúra lényege, ami a kultúrát kultúrává teszi, ami azt igazán jellemzi. Mondhatnánk: kultúrább kultúra.

Amikor az így értett kultúrát akarjuk röviden jellemezni, két, egymással összefüggő arculata tűnik elénk. Egyik a kulturális *objektum*, maga az alkotássá vált kulturális „tárgy”, legyen az akár gondolatrendszer, akár vers, festmény, épület, zenemű. A másik aspektus ennek működése, visszahatása az emberre. Ilyen szempontból kultúra az, ami kultúráltabbá teszi az embert.

A kulturális terület megjelölésére a magyar nyelvben is egy összefüggő szócsoporttal élünk, és ebből az összefüggésből is meríthetünk tanulságot. A kultúra: *műveltség*. Szógyöke: a *mű*, valami produktum, létrejött alkotás. De nem akárhogyan, hanem „*mívesen*”, *műgonddal* létrejött alkotás. Nem a természet műve, hanem valamiképpen *művi*, kimunkált dolog. Az ember, aki a kultúra értékeivel találkozik, *művelté* válik, lelki gazdagsága *műveltség*, és amennyiben az egész társadalom birtokba veszi, *művelt* társadalomról beszélhetünk.

A kultúra produktuma nem spontán megnyilvánulás eredménye, hanem tudással, műgonddal kimunkált alkotás. Hátttere a kellő ismeretanyag és tapasztalat, létrehozása pedig formálás, csiszolás eredménye. A művészetekben ezt úgy is nevezhetjük, hogy nem a külvagy belvilág természetes ábrázolása történik itt; a mű valamiféle „stilizálás” eredménye

Ennek a kicsiszolásnak, megmunkálásnak van egy etikai hajtóereje is. Az alkotó ember tiszteli a műalkotásokat, szemében respektusa van a műalkotások közösségének és saját szakmájának. Olyan művet akar létrehozni, mely ugyan nem olyan, mint az eddigiek, de méltó hozzájuk. Következésképpen a megmunkálás nem *esetlegességre* törekszik, hanem a művet éltető forma, vagyis *norma* megtalálására. Mi ez a norma? Bizonyára nem valamiféle akadémikus szabálygyűjtemény. Az esztétika feladata e normák természetét és eredetét megmutatni (például ilyenekben, mint: az anyagszerűség, a mű belső logikája stb.).

A kultúra területén bizonyosan normatív ereje van a *hagyománynak*. Nem abban az értelemben, hogy az alkotó a hagyomány epigon követője lenne. Hanem úgy, hogy minél teljesebben birtokolja műveleti területének hagyományát. Az a tapasztalat, amit belevisz a műbe, magába foglalja elődjeinek munkáját. Ez nem fékezi, hanem táplálja és mértékeli az alkotó kreativitását. A legnagyobb újítók saját kulturális területük hagyományának kiváló ismerői, a régiek technikai tudásának birtokosai voltak. Éppen a félművelt vagy tudatlan

alkotókra jellemző, hogy műveiket megemésztetlen emlékekből hozzák létre. A hagyomány birtokában lévő alkotó dönthet úgy, hogy „kitör” a hagyományból, de legalább pontosan tudni fogja, hogy mit *nem* akar csinálni.

Ezt másképpen a *cultura* és az *ars* összetartozásának mondhatjuk, de az *ars* szó régi értelmében. Az *ars* a műveltség, a tudás és az abból merített technika, *techné*, mely normát, szabályt tud adni az új alkotásnak.

A kultúra nem természetellenes, de felülemelkedik a természetesen. Van benne valami elegancia, magától értetődőség, amit természetesnek hívunk, de alapjában véve mégis művi, artificiális, és éppen ezzel hordja magán az embernek, az értelem és akarat birtokosának pecsétjét. A közismert paradoxon szerint: az hat természetesnek, amiben sok a munka és fáradtság, viszont ami „spontán”, az izzadságszagú.

A kultúra, a kulturális termék „jól ápoltságához” tartozik, hogy ismeri határait is. Nem mond, nem tesz többet, mint amennyit gondolatilag és anyagszerűen tényleg hordoz. Éppen ez az, ami a giccstől megkülönbözteti. Paradoxonnak tűnhet, de a kulturális produktumban egyszerre van jelen a tartalom révén a gazdag életbőség és a forma révén az aszketikus lehatároltság, fegyelem.

Van a kultúrának és kulturális alkotásnak egy másik paradox vonása is: egyszerre jelenik meg benne erő és gyengédség. Gyengéd erő, mondhatnánk, vagy: erőteljes gyengédség. Nehéz ezt konkretizálni, de talán azt mondhatjuk, hogy gyengédsége abból a kényes egyensúlyból fakad, mely ezernyi apró molekulájának összjátéka. Itt a dolgok nem a nagy koncepción múlnak (amire persze szükség lehet), hanem apróságokon. Egy elhibázott hang, ecsetvonás, rossz rím, banális mondat, túl harsány hangsúly elég ahhoz, hogy ezt a kényes eleganciát megtörje. Az erő viszont a kijelentés egyértelműségének, a megformálás biztonságának, az alkotói őszinteségnek következménye.

4.

De jellemezhetjük a kultúrát a befogadó szubjektum oldaláról is. Azt mondhatjuk: kultúra az, ami az embert kulturáltabbá teszi. De mit jelent ez?

A kultúra befogadása hasonulást, hozzáidomulást tételez fel. Ha a kultúra a tárgy iránti tisztelet szellemét kívánja meg, akkor ezt a tiszteletteljes, alázatos lelkületet kívánja meg a befogadótól is, és ezt táplálja is benne. Ha a kultúra a tárgy megmunkálásával, művességével, s ehhez szükséges műgonddal jön létre, akkor a befogadó oldaláról is munkát, műgondot, kicsiszolódást tételez fel. Ezt Kodály így mondta: „Az elődök kultúrája egy-kettőre elpárolog, ha minden nemzedék újra meg újra meg nem szerzi magának. Csak az a miénk igazán, amiért megdolgoztunk, esetleg megszenvedtünk.” És ha korábban a kultúra szó eredeti értelmezései között jelesen szóltunk az agrikultúráról, további Kodály-

idézetek is kíváncsoznak ide: „A természetben is sokkal több a gyom, mint a hasznos növény.” „A kertész tudja, hogy gyomlálni naponta kell, különben a dudva hamar elhatalmasodik.” (Mellesleg szólva a „Kodály után – Tűnődések a zenepedagógiáról” c. könyvem első fejezetében egy sor ide tartozó kitűnő Kodály-idézetet gyűjtöttem össze.)

A kultúra e jelentése közel hozza a nevelés műszavait is: *educatio*, *eruditio*. Az *educatio*: kivezetés a fejletlenségből a fejlettségbe. Az *eruditio*: kihozás a *ruditas*ból, vagyis a megmunkálatlan, faragatlan állapotból, ma úgy mondják: a bunkóságból. Ami az emberben ezt a faragatlanságot, durvaságot erősíti, az kulturálatlanság, még ha kultúra címen hirdetik is.

Korábban úgy próbáltuk a civilizáció és a kultúra jelentését elválasztani, hogy az előbbi inkább testi jólétünket segíti elő, az utóbbi szellemi-lelki jólétünket. Nem állítom, hogy a kultúra automatikusan jobbra tesz. Hivatkozhatunk itt kegyetlen zsarnokokra, akik nagy műkedvelők voltak. A kultúra kedvelőitől sokszor valamiféle elpuhult, olykor léha erkölcstelenség sem idegen. De bizonyos, hogy nem a kultúra tette azokat az embereket kegyetlen zsarnokokká, nem az táplálta bennük a léhaságot. A kultúra mindenképpen valami belső fegyelemre, tapintatra, figyelmességre ösztökél. A metróüléseket nem a Mozart-konцерtról haza tartó közönség szokta felhasogatni...

A kultúra a *lélek* nevelője és a lelkiség táplálója. Úgy is mondhatjuk, a kultúra a lélek dolga: a lélek a forrása, lelki a lényege, és a lélek a célpontja is. „Mit használ az embernek, ha az egész világot megnyeri is, de lelke kárát vallja?” Mit használ a kiváló úthálózat, a könnyedén suhanó autó, a mindentudó számítógép, ha közben az embert emberré, Széchenyi szavával élve: „kiművelt emberfővé” tevő erők eltűnnek az ember életéből? Az irodalom közvetlenül nem növeli a GDP-t. De pontosabb, választékosabb, érdekesebb nyelvhasználatot eredményez, beleérző képességet más emberek, helyzetek, összefüggések megértésébe és megérzésébe, ítélőképességet, választani tudást és szétválasztani tudást nevel, s még annyi más, a társadalom életét, közérzetét végül mégis befolyásoló érzékenységet alakít az emberben.

Nem hallgathatjuk el a kultúra és a szoros értelemben vett kultusz, az istentisztelet kapcsolatát sem. A kultusz nyelve a kultúra. Lehet a kultusz aszketikusabb, tartózkodóbb, puritánabb, vagy élhet bőségesebben az emberi kultúra legértékesebb terméseivel. De nem lehet kulturálatlan, kultúraellenes. Értékeinek szolgálatában nem utasíthatja el a kultúra szolgáló szerepét. Ahhoz, hogy a hit nagy dolgait ki tudja mondani, mindig is igénybe vette a pallérozott, pontos és ékes nyelv eszközeit. Ahhoz, hogy a „szellemek megkülönböztetésére” képes legyen, a kiművelt gondolkodás készíti fel az elmét. Ahhoz, hogy az istentiszteletben megkívánt objektív szellem megjelenjen, tehát hogy azt ne az ember önkényes, öntetszelgő és rapszodikus játékanak érzékeljük, a formák biztonságára és

összhangjára van szükség, arra, amit a kultúra kínál fel a kultusz számára. Ahogy a kegyelem nem megsemmisíti, hanem felhasználja, és ezzel fölemeli, tökéletesíti a természetet, ugyanúgy a kultusz nem megtagadja, hanem felhasználja, és ezzel fölemeli, tökéletesíti a kultúrát.

5.

Ha már éppen ebben az épületben kaptam lehetőséget a megszólalásra, legalább egy exkurzus erejéig a tudományok megítélésére nézve is van tanulság az eddig mondottakból. Mi haszna, hogy valaki egy életen át Bessenyei György prózájával, a trákok hadviselésével, a substantiával és accidentalialával, Machaut motettáival, harmadrangú spanyol barokk festőkkel foglalkozik? Mi haszna az „általános műveltségnek”? Miért tanuljon a mai diák a régi rómaiakról?

A természeti és műszaki tudományok előrenyomulása az egész világon tapasztalható. Az ő támogatásuknak kis töredéke jut csak a társadalomtudományoknak. A különféle jelentések, űrlapok, szcientometriai képletek, követelmények, értékelési mechanizmusok mindig a természeti és műszaki tudományok szempontjait kényszerítik rá a többiekre. Gondoljuk meg, mit jelent, ha egy tudós vagy egy tudós iskola elbírálásában az a fő szempont, hogy kit hányszor idéztek az utóbbi három évben, s ebből mennyi a külföldi idézet! Holott az idézettség esélye és gyorsasága is más a biológiában, mint mondjuk az irodalomban. Viszont az is áll, hogy magyar szellemi tudatról nem beszélhetünk, ha Balassival nem foglalkozunk! És ha valaki egy jó könyvet ír Balassiról, azt száz év múlva is érdemes levenni a polcra, érdemes elolvasni, akár idézni is, míg a természettudományos eredmények hamar elavulnak. Az iskolára gondolva: a természettudományok sem járnak különbül. Hány diák fogja használni az életben a kémiai képleteket, a matematikai levezetéseket, az atomfizikai ismereteket? Senki sem vonja kétségbe, hogy ilyen kutatásokra szükség van, hiszen eredményeik előbb-utóbb hasznunkra lesznek: alkalmazásuk egészségünket, kényelmünket, munkánkat, szórakozásunkat fogja szolgálni, valami gyorsabb, kényelmesebb, olcsóbb lesz tőle életünkben. De miért kellene erről a diáknak ismereteket szerezni? Nem elég, ha a tudósok foglalkoznak vele? Az ún. humán tárgyaknál már nem csak az a kérdés: miért hasznos tanulni őket, de az is: mi haszon van abból, hogy *bárki* is foglalkozik velük? És miért fizessük meg adópénzünkkel az ő kedvtelésüket?

A „humán” szót sokféle értelemben használják a mindennapi életben. Van, aki csak annyit ért rajta: jóságos, melegszívű, együtt érző; a humánus ember hajlandó adakozni, másokon segíteni. Az állam humán tevékenysége az, hogy gondoskodik a rászorulókról, elesettekről, az „önhibájukon kívül hátrányos helyzetbe jutottakról”. A vállalati

„humánpolitika” munkaerő-gazdálkodás: megfelelő embereket találni, s azokkal úgy bánni, hogy szívesen és eredményesen dolgozzanak. A „humán tudományok”: egyszerűen gyűjtőnév a történelem, szociológia, pszichológia stb., vagyis olyan kutatások számára, melyek közvetlenül az ember szellemi, társadalmi tevékenységével, produktumaival kapcsolatosak. Valószínű, hogy a szónak ezt a többretegű, olykor zavaros jelentését nem lehet a használatból kiküszöbölni. De érdemes végiggondolni felvetett kérdésünkkel kapcsolatban.

Amikor a régi iskolában egy tárgycsoportot így hívtak: „humanióra”, arra a tudásra és tapasztalatra gondoltak, ami az embert emberebbé teszi. Más szóval: ami az embert a nem-embertől elkülönülő mivoltában építi. A fizika az emberi környezetről szól, de ugyanebben a környezetben léteznek a kövek, növények, állatok is. A biológia az ember testéről beszél, de testi életében az ember közös az állattal. A műszaki tudományok segítik az ember mindennapi életét, tágabb értelemben vett ruháját szolgáltatják, de nem közvetlenül magát a ruhában lévő embert érintik. A „humanióra” tárgya valami olyan, ami az embert megkülönbözteti a természet más fajaitól.

Az ember: *animal rationale*, eszes állat. „*Homo sortitur speciem ex hoc, quod habet intellectum*” mondja a skolasztikus filozófia (az embert mint fajt az határolja el más fajoktól, hogy intellektusa van). És: „*A ratione homo habet quod sit homo, et homo est quod habet rationem in natura sensitiva*” (az ember az értelem révén ember; ember az, ami az értelmet érzéki természetben birtokolja). Az emberben tehát van, ami közös az állattal; és van valami, ami megkülönbözteti tőle, ez a valami: az értelmes lélek, mely a gondolkozásképeségben, és szabad döntésképeségben (*liberum arbitrium*) érvényesül. Ezek vagy megvannak egy lényben, vagy nincsenek meg; ugyanakkor, ha megvannak is, növekedhetnek, gazdagodhatnak, az ember életének kisebb vagy nagyobb részét járhatják át. Az emberhez, mint fajhoz, és minden egyedéhez hozzátartozik az így értett intellektus. Ebben van az ember méltósága, melyet mindenkiben, aki ember (akár az elmebetegben is!) tisztelnünk kell. Ez az intellektus azonban maradhat fejletlen, rejtőzködő, vagy kibontakozhat és megnyilvánulhat különböző mértékben, különböző arculattal, s ez már örökölt tényezőkön is, az embert ért hatásokon és saját erőfeszítésén is függ. Ebben az értelemben beszélhetünk emberről és emberebb emberről.

Csakhogy bármennyire „képeség” az emberben a gondolkodás és szabad akarat energiája, az mindig valami tárgyra irányul, és tárgyak által formáltatik. Nem lehet leülni és gondolkodni, csak *valamin* gondolkodni. Nem lehet akarni, csak *valamit* akarni. Hogy hogyan működik a gondolat- és akaratképeség, az mindazon a tárgyon múlik, amin a gondolat- és akaratképeség nevelődik. A gondolat- és akaratképeségnek legfőbb értéke nem annak intenzitása („nagyon okos”, „nagyakaratú”), hanem igazodása azokhoz a

javakhoz, melyekre irányul. A gondolat az igazságra, az akarat a jóra (noha sokszor vélt igazságra és vélt jóra) irányul. A gondolkodás annál jobban működik, minél inkább képes megérinteni az igazságot, az akarat annál jobban működik, minél inkább képes megérinteni a jót, a jobbat és a legjobbat.

Mindebből az is következik, hogy a gondolkodó- és akaróképességet voltaképpen nem lehet közvetlenül fejleszteni (gondolkodj erősebben! akarj még inkább!), hanem azokon a tárgyakon keresztül, amelyek a kettős képességet mozgásba hozzák, és helyes céljukra irányítják. Nem lehet zongorázni tanulni „általában”, hanem csak azokon a darabokon keresztül, amiket gyakorlunk. A zongorista billentése annál érzékenyebb, tempó- és ritmus-érzéke annál fejlettebb, harmóniai, dallami kifejezőereje annál elevenebb, minél több és minél megfelelőbb darab készítette őt ezek használatára, minél jobban sikerült a darabokból jövő indításoknak megfelelni. Ezért ésszerűtlen a mai pedagógia tudomány dilemmája: anyagot tanítsunk-e, vagy képességet fejlesszünk? Képességet nem lehet anyag nélkül fejleszteni, viszont anyagot nem lehet a képesség megmozgatása nélkül birtokba venni. Az anyag a képesség tápláléka, a képesség az anyag megemésztése.

Még néhány félreértést kell tisztázni. A gondolkodóképesség nem azonos a szigorú logikával. Míg a matematikában és a természettudományokban főként a lépésről lépésre haladó, szigorú értelem működik (és fejlődik), addig az élet legemberibb viszonylataiban inkább egy meglátásra, belátásra, a fontos és kevésbé fontos, az igaz és hamis, a jó és rossz megkülönböztetésére, bölcs ítéletalkotásra van szükségünk. Az első gondolkodási típust nevezték régen rációnak (nevezzük okoskodásnak), a másodikat intelligenciának (mely etimológiailag az „összeolvasni, összegyűjteni, összeválogatni” igéből származik; jó magyar szó híján a megértés képességének nevezném). Ez utóbbiban legfontosabb elem talán a helyes megítélő-képesség. Ez a képesség nem azonos a természettől adott „jó fejjel”. Adott esetben természetileg gyengébb agyak is elsajátíthatják az igazság iránti érzékenységet, legalábbis az ő életükhöz tartozó igazságot, életük igazán fontos, nagy dolgait illetően. Ugyanúgy az akaratképesség sem azonos az erős akarral. A bizonytalankodó, töprengő, látszólag gyenge akaratú ember is bírhat fejlett akaratképességgel. Valójában itt is egy fajta ítélőképességről van szó: felismeri-e a jót, s akarja-e azt választani (olykor a kevésbé jóval szemben).

Nincs itt helyünk végigvenni, melyek az összetevői a kettős képességnek; azok elég pontosan leírhatók, s így az őket fejlesztő tevékenységek is felsorolhatók. Most elég annyit mondani, az embernek fel kell emelnie szemét a közvetlen hasznosból a világ egészére. Nem anyagi egészére, hiszen senki sem képes mindent – akár csak töredékesen is – átlátni. Mondhatnánk „szimbolikus egészére”, arra, ami őt ember voltában általában megerősíti. Most érkezünk vissza a humaniorákhoz. A bennük megismert dolgok elsősorban azt

nevelik bennünk, ami a legemberibb: gondolkodási és akarati kultúránkat. Ez a „nevelés” mindig valami egyedén keresztül történik. Julius Caesarról tudunk meg valamit, Afrika tengerpartjairól, Dante képzeletéről és költői erejéről, Bach formaművészetéről, a lélek életének különös útjairól, a társadalmi érintkezés bizonyos törvényszerűségeiről. Így, az egyedi tapasztalatokon keresztül jut „tárgyakhoz” intellektusunk. Bár ezek egyediségükben kikerülhetetlenek, mégis: nem egyediségük kedvéért fontosak. Azáltal válnak „humán tárgyakká”, hogy az ember kibővült tapasztalataivá lényegülnek át, méghozzá legfontosabb életrétegében.

Becsülünk kell azt is, ami az embert állattá teszi, és az állatokkal közös testi mivoltában szolgálja: élelmet, ruhát, biztonságot, védelmet, könnyebb helyváltoztatást kínál. Ebben segítenek minket a természeti és műszaki tudományok. A humaniorák pedig abban nyújtanak egyediségben megjelenő általános tapasztalatokat, ami minket emberré tesz. Formálják gondolkodó és akaró képességünket, ítéletünket, érzékenységünket, sőt bizonyos értelemben táplálják boldogságvágyunkat is.

Abból azonban, amit e tárgyaktól tudni lehet, egy-egy ember csak nagyon csekély részt tud befogadni. Miért nem elégszünk meg azzal? Rendben van, magyar irodalmi tanulmányaink fejlesztik nyelvi kultúránkat, emberismeretünket, érzelmi világunkat, empátia-képességünket. De miért nem elég ebből annyi, amennyi belefér az iskolába? Miért kell valakinek évtizedeket eltölteni azzal, hogy kicédulázza Janus Pannonius latin verseit? Miért kell ennek az embernek a munkabérére milliókat elkölteni, neki számítógépet biztosítani, eredményeit drágán kinyomtatni? Valószínű, hogy könyvét csak a többi Janus Pannonius-tudor (jó esetben: irodalmár, reneszánsz-kutató) fogja elolvasni. Azok, kiknek embervoltát a humanioráknak fejleszteni kell, nem fognak erre időt és figyelmet áldozni.

Az emberiség azonban nem egyszerűen emberek összege. A társadalom nem azonos az emberek tömegével. A társadalomra a TEST az ősi kép. A római történelemből jól ismert Menenius Agrippa beszéde, melyben a *mons sacerra* kivonult nép számára a test működésének hasonlatával értelmezi a társadalmat. Pál apostol az Egyházzal mondja, hogy az Krisztus Teste, melyben a szolgálatok sokfélék, az egész test mégis összetartozik, egyik tag a másik javára működik (1Kor 12.).

Amit tehát az egyes emberről szűkebb körű érvénnyel elmondtunk, az a társadalom egészére, egy adott országra, vagy akár az emberiségre is áll. Az emberiségben működni kell olyan erőknél, melyek a szellemi többlet tudatát fenntartják. Olyan erőknél, melyek létükkel és tevékenységükkel napról napra tudatosítják bennünk mindazt, amit a társadalom, az ország, az emberiség tanulhat a történelmi emlékezetből, az emberi lélekről szóló tudásból, az irodalomból és a többi hasonló „humán” tapasztalatokból. Szükségünk

van olyan „szervre”, olyan „testrésze”, melynek dolga a közvetlen hasznosságon túli emberi többletet megjeleníteni. Ez lenne tehát a „humán tudományok” dolga.

Mondtuk azonban, hogy minden „általános” csak a részletekben, a részletektől válhat elevenné. Nem sokat ér az ember mivoltáról vértelen közhelyeket ismételtetni. Az *általános* hitelességét ezek a *részletek* adják. Bár „a történelem az élet tanítómestere”, ezt nem azt jelenti, hogy a mai problémák megoldására tanulságul előkapunk egy-két történelmi törvényszerűséget. A történelem, a történelmi észlelet, tudat számunkra a minél alaposabban megismert részletekből áll össze. Nem úgy, hogy minden embernek napra készen kellene tudnia a történelmi kutatások friss részleteit, hanem úgy, hogy az emberiség „gyomrában” szüntelenül működnie kell egy olyan emésztő rendszernek, mely a történelmet beépíti, asszimilálja a tudatba. Ady költői képvilágának elemzése önmagában nem változtatja meg az emberiség vagy akár a magyarság életét. De szükséges, hogy az emberiség vagy a nemzet működtessen egy olyan szervrendszert, mely például Ady költői képvilágát elemezve fenntartja az egész Testben ezt az életműködést.

A humán kutatások tehát nem egyenként, résztárgyanként „hasznosak” számunkra, hanem egészükben, azzal, hogy vannak. A *részletek* hitelesítik őket, és a kutatások *előrehaladása* tartja őket elevenen. A kutatásnak mindig az új felfedezésre kell törekednie. Ennyiben emlékeztet a művészetekre: azok is csak akkor erősek, ha nem az elődök szavait ismételtetik, hanem egy szüntelen felfedező izgalomban alkotnak. És ahogy a művészet is mindig az egészről beszél, de mindig a részleteken keresztül, úgy a humán tudományok is a részleteken keresztül mélyítik el és teszik vonzóvá az egészet. Emiatt van az, hogy a művészet nem avul el. És emiatt, hogy a „humán” tudományok eredményei az előrehaladás ellenére is lassabban avulnak el, mint a természettudományok megállapításai.

A kisgyerek kíváncsisága eszének és nyelvi tudásának fejlődésével együtt nyílik. Több esze van, ettől kíváncsibb; kíváncsibb, ettől több esze van. Beszélni kezd, és máris kérdez; kérdez, és ezzel beszélni tanul. „Mi ez? Hogy lett? Miért ilyen? Hol voltál? Mit csináltál?” Mi haszna van ebből? Ez az egy az, amit nem kérdez. Nem azért kérdez, mert haszna van belőle, hanem belső kíváncsiság hajtja: „Mi a valóság? Megismerhető-e számára a valóság? Mik a dolgok, milyenek a dolgok, mit csinálnak és mit csináltak ezelőtt a dolgok?” Mi tudjuk, hogy a gyerek ettől a kíváncsiságtól lesz emberré; ő nem tudja. Kérdéseinek nem célja van, hanem értelme. Kérdései egy játék részei, de halálosan komoly játéké.

Az ember addig él igazán, míg ezt a kíváncsiságát nem veszti el. Csak a felnőttél nem kíváncsiságnak hívjuk, hanem tudásszomjnak, igazságvágyznak. Amikor megkérgesedik, már azt mondja: „minek nekem ezt tudni, nincs belőle hasznom”. De ameddig lelkében fiatal marad, addig ugyanaz a kérdéseinek természete, mint a kisgyereké. Végző soron az izgatja:

Mi a valóság? Megismerhető-e számára a valóság? Kérdéseinek nem célja van, hanem értelme. A felnőtt ember kérdései maguk is egy játék részei, de halálosan komoly játéké.

Az igazság felfedezésének fontos állomása, amikor az ember megkülönbözteti önmagát a világtól. A maga szintjén e lépést megteszi a két-hároméves kisdéd is, a nyiladozó értelmű gyermek, a kamasz is; kik vagyunk, kik vagyunk egymás számára, kik vagyunk a világgal összefüggésben, kik vagyunk múltunkhoz képest? Egy bizonyos életkorban gyors és egyszerű feleleteket szeretnénk kapni e kérdésekre, innen a kamasz pszichológiai érdeklődése. De egyre inkább látjuk, tapasztaljuk, hogy nincsenek egymondatos válaszok. Az emberről alkotott kép tapasztalatok millióiából alakul ki bennünk. E tapasztalatoknak csak kis részét szerezzük a fizikából, a biológiából, annál többet az irodalomból, a történelemből, a filozófiából, okos beszélgetésekből, s legátfogóbban a megismerés eszközeiből: a mélyebb nyelvismeretből.

Ha eddig „az emberről” beszéltünk, képzeletünkben elsősorban az egyén, az egyedi ember jelent meg. Az ő igazságvágyát a *tanulás* elégíti ki. De megállapodtunk már abban, hogy az emberiség egészében is egy Ő, egy Test. Az emberiségben is él ugyanez az igazságvágy, és ezt a *tudomány* elégíti ki. A *tanulás* olyan dolgok megismerése, amiket én még nem ismerek. A *tudomány* olyan dolgok megismerése, amiket az emberiség még nem ismer. A munkamegosztásban szükség van olyanokra, akik az emberiség tudásvágyát elégítik ki. Azt a tudásvágyat, amely nem szorítkozhat a „hasznos” tudományokra, mert nem célja van, hanem értelme. Az emberiségnek, az országnak, a társadalomnak el kell tartania azt a tudományt, mely egyetemes tudásvágyunkat tartatja ébren és elégíti ki. Amint a gyermek tudásvágya sem korlátozódik arra, amit megeszik, úgy az emberiség igazságvágya is kiterjed arra: kik vagyunk, milyenek vagyunk magunkban és egymáshoz képest, miből lettünk azzá, amik vagyunk; – vagyis: mi az ember? Minderre az általános feleletet megadhatja a filozófia, az etika, a vallás. Amennyiben ezek tudást hordoznak, maguk is „humán tudományok”. De az általános felelet csak a részletek által lesz hiteles és élő. Az emberiség történelméhez hozzátartozik, hogy milyen saru volt a maratoni hősök lábán, vagy hogyan változott a porrectus neuma alakja a 12. századi Itáliában. Meglehet, hogy ez valakit nem érdekel. De nem lehet, hogy az emberiséget mint egészet ez ne érdekelje.

5.

Térjünk vissza első kérdéseink egyikéhez: csak az irodalom, tudomány, művészet a kultúra, vagy jogos-e tárgykultúráról, kertkultúráról, környezetkultúráról, étkezési kultúráról is beszélni?

A „magas kultúra” ágazatai nem fontosabbak vagy előkelőbbek a köznapi élet egyes területeinél. Még kevésbé szabad arra gondolni, hogy a magas kultúra *művelői* magasabb

rendű emberek lennének a műszaki, ipari, szolgáltató ágazatokban működőknél. Másról van szó.

A magas kultúra *közvetlenül* a szellem, a humán minőség kifejezésére és formálására rendeltetett. A világ és a társadalom, az emberi lét a természeti szükségleteket meghaladó, felemelő szféráinak, az igaz, jó és szép keresésének szolgálatában áll. Ez az értelme és főcélja, minden egyéb csak másodlagosan tartozik érdeklődési körébe. Ezért jogos, hogy a kultúrát elsősorban a magas kultúrára értsük.

Ugyanakkor a kultúra szelleme átjárhatja az élet minden területét, és át is kell járnia. Az ápoltság, a megmunkáltság, a szellemnek és anyagnak harmóniája, a gazdagság és aszketizmus, a tisztelet szelleme, a belső fegyelem és a kultúra többi jellemvonása megnyilvánulhat a beszédstílusban, az érzelmek kezelésében, az étkezési szokásokban, a telefonálásban, a gyógyászatban, az üzem tisztaságában és berendezésében, és annyiféle másban, amire korábban hoztunk példákat. A *szoros* értelemben vett kultúra fejlettsége és elterjedtsége hozzájárul a *tágabb* értelemben vett kulturáltsághoz. Bocsánat a hasonlatért: minden idő az Úr napja, de a vasárnapot más értelemben hívják az Úr napjának. A vasárnapnak, mint Úr napjának megtartása átsugárzik a mindennapokra és hétfőt, keddet, meg a többit is az Úr napjává teszi, de ez nem szünteti meg a vasárnap kiváltságát. A hasonlatot kiteljesítve: a magaskultúra a kultúra „vasárnapja”, a közkultúra: a hétköznapi kultúra.

És mit gondoljunk a „kultúra” szó másik kiterjesztéséről? Jogos-e például a pop-zenét befoglalni a „kultúra” kategóriájába? Ha az olvasó visszagondol arra, amit korábban a kultúra belső sajátosságairól és az emberre való hatásáról, különösképpen a szoros értelemben vett („magas”) kultúráról mondtunk, akkor megérti nemleges válaszomat. Az előbbi hasonlatot túlzásba víve: lehet a vasárnapot az Úr kiváltságos napjaként, és a hétfőt is az Úr idejeként élni; de egy tivornya napjára már nem terjeszthetjük ki ezt a szót. Ha a popzene (és ezt csak példának használom sok egyéb helyett) nem is sorolható a kultúra birodalmába, lehet relatíve „kulturált”. Célja egy fajta szórakoztatás (már akit ez szórakoztat), és ha ezt mértéktartóan teszi, ha, bár nem építi, de legalább nem rombolja az emberben az embert, ha nem az embertelenség, kulturálatlanság, elvadultság imázsát oltja be az pszichébe, akkor ne tagadjuk meg tőle a „kulturált szórakoztatás” címkéjét.

Befejezésül a kultúra” szó alapigéjének egyik jelentéséről szeretnék még beszélni, s ez: *tisztelem*. Az a tárgy, ami felé a *cultor* (a művelő) fordul, tiszteletet érdemel, odaadásra, alázatos figyelemre, „observantiára” érdemes. Ahogy kiemelkedő értelemben „kultusz” jár annak, aki a legnagyobb tiszteletet, odaadást, *observantiát* érdemli, úgy az embernek hasonló felfelé tekintő tiszteletet kell éreznie akkor is, ha a kultúra értékeire, nagy teljesítményeire

tekint. A kulturális tevékenység akkor vezet önmagunk kulturálódásához, ha benne a nagyságot érintjük meg. Minden mai divat ellenére ki kell mondani, hogy kultúra elsősorban ott van, ahol nagyság van. A kulturális műtárgy lehet vidám, szomorú, gondolatokkal terhelt, elegáns, könnyed, de valamiképpen mindenesetre majesztózus. A kultúra: Bach, Mozart, Michelangelo, Goethe és annyi sok társuk. Azután jönnek persze a megbecsült kisebbek is, az „uzuális” kultúra képviselői, lefelé haladva, mindaddig, míg valódi értéket és szelídítő, emberformáló erőt képviselnek. Idézzük harmadjára is Kodályt: A remekművekkel való érintkezés nélkül „a lélek sorvad, zsugorodik”; a kultúra közössége nem más, mint „a nagy alkotók nemes anyagból időálló formába öntött műveinek befogadása”. Olyan relativizált pedagógia, vagy kultúrpolitika, mely számára nincs különbség nagyság és semmiség között, melynek fő célja nem a nagyság megérintése, nem méltó a nevére.

Zárjuk mindezt Hermann Hesse szavaival (az *Üvegyöngyjáték*-ből). A klasszikus zenéről szólnak, de a kultúra minden területére érvényesek:

„A klasszikus zenét kultúránk kivonatának és foglatának tartjuk, mert annak legvilágosabb, legjellemzőbb kifejezése és megnyilatkozása. Ebben a muzsikában az antikvitás és a kereszténység örökségét vesszük birtokba, a derűs és bátor jámborság szellemét, a felülmúlhatatlan lovagi erkölcsöt. Végső soron a kultúra minden klasszikus kifejeződése morált jelent, az emberi magatartás kifejezőjévé sűrített mintaképét... Az emberi tartás, amelyet a klasszikus zene kifejez, mindig ugyanaz, mindig ugyanazon fajta életismereten alapul, és mindig ugyanarra a fölényre törekszik a véletlennel szemben. Amit a klasszikus zene kifejez, ezt jelenti: tudás az emberlét tragikumáról, az emberi sors elfogadása, bátorság, derű. Hogy ez már most egy Händel- vagy Couperin-menüett kecsessége –, vagy gyöngéddé finomult érzékiség, mint sok olasznál vagy Mozartnál, – avagy csöndes, higgadt halálra készség, mint Bachnál: mindig a ’csak azért is’, a halálmegvető bátorság, a lovagiság, az emberen túli nevetés, a halhatatlan derű csendül fel benne.”